

alföld

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

KÁNYÁDI SÁNDOR
VITÉZ GYÖRGY VERSEI

CSENGEY DÉNES
REGÉNYRÉSZLETE

CZINE MIHÁLY
ÉS TAMÁS ATTILA ÍRÁSA
ILLYÉS GYULÁRÓL
NAGY SÁNDOR
„GONDOLATOK
MÁRAI SÁNDORRÓL”

TÖRTÉNELMI ESSZÉK
AJCSY-ZSILINSZKY ENDRÉRŐL
ÉS DEÁK FERENC RŐL

BARTA JÁNOS
NAGY MIKLÓS KRITIKÁJA

ARMINCKILENCEDIK ÉVFOLYAM

1988/4

alföld

HARMINCKILENCEDIK ÉVFOLYAM — 1988. ÁPRILIS

<i>Kányádi Sándor</i> versei: Krónikás ének, Ballada	3
<i>Vitéz György</i> verse: Emlék szem	5
<i>Csegey Dénes</i> : A méla bestia (regényrészlet)	7
<i>Balaskó Jenő</i> verse: Rekviem	25
<i>Pintér Lajos</i> versei: Áttüntetések	29

Tanulmány

<i>Nagy Sándor</i> : Töredékes gondolatok Márai Sándorról	32
<i>Czine Mihály</i> : Illyés és a mai magyar irodalom	40
<i>Tamás Attila</i> : Illyés Gyula és a hit kérdései	45

Fórum

<i>Takács Péter</i> : „Respublikai jellem volt...” (Vázlat Deák Ferencről)	51
<i>Vigh Károly</i> : A Bajcsy-Zsilinszky-jelenség	60

Kritika

<i>Olasz Sándor</i> : Portrévázlat Csiki Lászlóról	68
<i>Erdei T. Sándor</i> : Károlyi Amy: A szobrok elindulnak	75
<i>Gróh Gáspár</i> : Varga Imre: Önarckép nélkül	77
<i>Keresztury Tibor</i> : „ami megérett, végetér” (Rakovszky Zsuzsa: Tovább egy házzal)	80
<i>Simon Zoltán</i> : Szabolcsi Miklós: Világirodalom a 20. században	81
<i>Nagy Miklós</i> : Nemeskürty István: A kőszívű ember unokái	83
<i>Barta János</i> : Keresztury Dezső: „Csak hangköre más” (Arany János 1857-1882)	84
<i>Imre László</i> : Csépi Ibolya: Áprily Lajos	89

Figyelő

<i>Tóth Béla: Tóth-Máthé Miklós: A szabadság nótáriusa</i>	90
<i>Spaller Árpád: Egy életút fehér foltjai (Gondolatok Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában című könyv kapcsán)</i>	91
<i>Bakó Endre: Zsadányi Lajos: Intés</i>	93
<i>Erdei T. Sándor: Regionális antológiák (Kötet nélkül, Bőrkön a betűk)</i>	94

Képek

Fátyol Zoltán grafikái

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Határ Győző, Petri György, Szöcs Géza és Utassy József versei
Taar Ferenc monográfiájából: „*Tokaj szőlővesszein...*”
Czine Mihály esszéje *Csoóri Sándor*ról
Írások *Bibó István*ról és *Hamvas Béláról*
Szociográfiák az erdélyi magyarságról
Figyelő

alföld

Irodalmi, művelődési és kritikai folyóirat

Juhász Béla főszerkesztő

Márkus Béla főszerkesztő-helyettes

Aczél Géza olvasószerkesztő

Bakó Endre

Fülöp László

Imre László

Simon Zoltán

Veliky János rovatvezetők

Keresztury Tibor munkatárs

Illyés Gyula és a hit kérdései

Kora tavasz című regényében, melyben a tizennyolc-tizenkilences forradalmi időszakra tekint vissza, Illyés leír egy ismeretterjesztő szemináriumot, melyet követően a falusi részvevők egyike ezzel a kérdéssel fordul az előadóhoz (a történetet énformában elbeszélő íróhoz): „... mit gondolok: van-e isten?” „Majd gondolkodom rajta – hangzik a válasz. – Holnap megmondom.”

Egyaránt vall ez a néhány szó a föltett kérdés súlyáról (hiszen nem tud rá mindjárt választ adni az előadó) és a forradalmi idők gyors döntéskényszerében élő fiatalember eltökélt határozottságáról (biztosra veszi, hogy másnapra már készen lesz a válasszal). A történetrész azután ezzel a kiegészítéssel zárul: „Bevallom, gondolkodtam, majdnem hajnalig”.

Hogy hajnal közeledtével miképpen tett pontot töprengéseire, arról viszont már nem tudósít a könyv.

Ha a regényt mint írói alkotást vetjük a kritika mérlegére, akkor talán hibájául is róhatjuk föl ezt a hiányt, viszont abban az esetben, ha inkább írója látásmódjának megismerésére akarjuk fölhasználni, akkor nagyon is jellemző mozzanatot fedezhetünk föl benne.

A *Puszták népe* ismert soraiban Illyés leírja, hogy apai nagyanyja vakbuzgó katolikussá próbálta nevelni, anyai ágon viszont a kálvinista puritán racionalizmusnak egy sajátosan felvilágosult, mondhatni hitetlen változata érvényesült a nevelésében. Egyik későbbi visszaemlékezése majd még hangsúlyosabbá teszi ezt a kettősséget – egyúttal kissé másszerűnek is mutatja azonban ennek természetét. „A két vallás együtt egy dimenzióval mélyebben mutatta meg nekem az Isten utáni szomjúságot, az embernek Isten utáni igényét. Egész életemnek élményévé lett a vallás.”

Szülei válasán érzett megrendülése szította föl először a kamasz fiúban a transcendencia való kapcsolatteremtés igényét – ezt rombolta rövidesen széjjel egy korlátolt vallástanár, a maga erőszakosságával. A pesti, Izabella utcai iskola tanárai és diáktársai közvetlenül is inkább az ateizmus irányába vezető felvilágosult racionalizmusnak táplálták az erőit; így történhet, hogy egyik késői írása, a *Gyermekkorom lángjai* cigarettáját a nagyszülői ház örökmécsesén meggyújtó fiatalemberként örökíti majd meg. A forradalmi messianizmusnak ugyanakkor föltehetően ambivalens volt rá ilyen tekintetben a hatása. Hiszen egyfelől a kategorikus tagadásnak – régi rend, régi hazugságok, régi hitek tagadásának – sarjadt a talaján, másfelől viszont mégiscsak *hit* volt: szinte halálra szánt reménykedés egy világot megváltó fordulatban. Nem volt tehát eltéphető annak meggyőződésétől, hogy az ember végső soron jó – ha pedig *jó*, akkor *van* jó a világban, létezik valamilyen objektív mérce, működnek erők annak érdekében, hogy ezek érvényre jussanak.

Ezt követően, a munkásmozgalom párizsi részvevőjeként a fiatal Illyés majd előadásokat tart, mozgalmi darabokat ír – a forradalmi avantgárd hatása mellett azonban megérinti a katolikus Péguy és Claudel hatása is. „A művészkávéház kis asztalán André Breton szürrealista eszmefejtő kiáltványkönyve mellett Aquinói Szent Tamás eszmefejtésének kötete feküdt” – emlékezik vissza erre az időre késői éveiben. *Reggeli ájtatosság* című versének szavai szerint Párizs tornyainak harangszavára ébredve – talán föltámadó régi emlékek hatására? erről nem beszél – Urát

szólítja, őt dicséri himnikus elragadtatással: „Húnyt szeme ragyogva tekint Rád! / Hajadon fővel és mezítláb / haladok máris Feléd innen / . . . tisztán a bűnök / fölött, tenger bűneim fölött. . .” Azután elakad, töredékben marad a vallomás. A félálomi állapot transzcendenciasugallása gyengül, eloszlik: „ahogy ébredek, úgy enged, / úgy párolog rólam kegyelmed. . .” – a sorok áramlásának lassan vége szakad. Kijózanodását már nem írja le.

Éveken át alig látszik azután nyoma annak a belső küzdelemnek, melyről a harmincas évek derekának egyik epigrammája majd így szól: „Két szellem küzd itt, amint látható, / egy hívő és egy istentagadó” (*Alkalmi meditációk – A vegyes házasság átka*). A különös, lefojtott vergődéseknek testet adó, a *Nehéz földben* megjelent *Úrfelmutatás* mellett leginkább az az Illyés-cikk érdemelhet ebből a szempontból figyelmet, mely a radikálisan baloldali orgánumban, az erdélyi Korunkban jelent meg. Itt a franciaországi „vallási újjáéledés” problémáival foglalkozva kifejti, hogy „az új vallásnak lényegében szocialistának kell lennie” – más szóval elárulja, hogy az önzést legyőző, az emberért-emberségért cselekvő magatartásformákban keresne valami lényegük szerint közöset – szembeötlő különbségeik, akár ellentéteik ellenében is. Máskülönben teljesen háttérbe szorulnak költészetében az esetleges transzcendenciának, egy anyagi világ fölött létező, esetleg nem innen credő szellemiségnek a problémái. A mélyrétegekből indult férfi a *gyakorlati cselekvés* lehetőségeit keresi ez idő tájt, azoknak az érdekében, akik továbbra is a mélybe szorítottan élnek. Vallásos motívumok ugyan elő-clőfordulnak egyes verseiben, de inkább csak színező, érzelemdúsító tényezőkként. (Akár a forradalmi kamaszkorra emlékező *Ifjúság* soraiban, a szerelmes kislány arcélinek háttéréül festett „glóriá”ban, akár a lázító *Hősökről beszélek* gyöngéd Máriára utalásaiban.) Egy fokkal fontosabb ennél, hogy abban az esszében, melyet a katolikus költészetéről ír, csüggesztő képet fest ugyan ennek hazai változatáról, ugyanakkor kimondja, hogy a francia irodalom egésze „a hit jegyében teremtette” „legértékesebb alkotásait”. „Katolikusok ezek az írók?” – teszi föl a kérdést. „Erkölcsei problémáik vannak – adja meg válaszát –, és ezen az alapon magukat katolikusoknak nevezik.”

Mikor a harmincas évek előrehaladtával megrendül hite a forradalmi cselekvés eredményességében (részben még másfajta társadalmi cselekvésekben is), akkor viszont több változatban is nyílt formát keres magának műveiben valamilyen istenélmény. *A kálváriára* – némiképp Reviczkyre emlékeztető, Illyésnél ritka tónusban szólva – „hüvös, biztos tapasztalat”-okat összegezőnek látja „a nagy összeadási jelet”; a temetők megannyi Krisztus-keresztjét. *Megjelenik* című versében pedig – melyért egyébként bírói úton vonják felelősségre – szelíd nazaréus alakjában festi meg az egykori Megváltót, s ha a *Reggeli meditáció* még inkább csak kesernyés fintorral mondja is ki az „Atya, Fiú, Szent-Lélek / oltalmazzon mindnyájunkat itt lent” áldó formuláját, az *Alkalmi meditációk* már valóban olyan embert mutatnak, aki „Isten és Halál” közötti töprengésre kényszerül. Olyat, aki „az értelem ellen” és „az értelem mellett” felsorakoztatható érveket egyaránt figyelembe véve keres valami rajtuk túlit – vagy éppen valakit. „Sem ez, sem az, talán majd az idő / lebbenti azt is fel neked, ki Ő.” „Az vigasztalhat, hogy tudatlan is szolgálhatod Őt. . .” Ugyanakkor bizonytalan, mert ellentmondásos, ellentmondásait azonban világosan föl nem táró műnek mutatkozik az *Éjjeli meditáció a legfelső emeleten* és az *Úrfelmutatás alatt egy kis kertben*. Az utóbbinak arról vall a befejező mondata, hogy lelkének mélyén, gúnymosolyai alatt igazában öskeresztényi, istenváró magatartások húzódnak meg, ilyenek készülnek megszólalásra – mintha ugyanez a kettősség újulna meg néhány évvel később *Az ozorai templomban* sorai-

ban is, melyek úgy örökítik meg a vers íróját, amint „hitetlen és szótlan” szájjal is a hívők közé vágják, az ő hitükben szeretne osztozni.

Határozottan eltér ezektől az *Isten forró agyában*, a maga keserűen lázadó hangütésével. Ez éppen egy mélyen átélt – Babitséhoz hasonló mélységgel átélt – hitnek a talajáról lázad föl; a világ állapotát látva fordítja szavát „kigondolója”, más szóval isten ellen. Az ugyanekkortájt íródó *Vidéki állomáson* pedig egyértelműen megrendít: vádoló szavától meg nem szűnő alázatával, az ürrel is szembesítő, mondhatni Pilinszkyt előkészítően modern hangvételével.

*Egy kortynyi vigaszt, örömet
ígértél, Uram. Mosolyogjak?
Előre megfizetted.
Ízét veszed az italomnak.*

*... Jönnek, mennek a vonatok,
hozzák a jövőt, ahogy jönnek,
s mind kedvesem nélkül robob
be és el. Szívem egyre könnyebb.*

*Testem érzem, hogy vál múlttá
a jövő, hogy csepeg belül
percenként, amit adni tudnál,
hogy nő mulásonnal az űr,*

*hogy űrül velem is az élet –
Topogok fagyos síneken.
Ahogy lemondok, meg úgy értek:
győztesen, ünnepélyesen
te érkezel a semmiben.*

A kisszámú előzményre nem figyelt ugyan föl (a *Reggeli ájtatosságot* egyébként ekkor még nem is jelentette meg Illyés), máskülönben azonban találóan írja tehát róla Halász Gábor: lelkivilágában „egy eddig ismeretlen érzés is kezd sarjadozni: a vallásosságé”. „Van egyfajta hit – teszi ehhez hozzá, paradox irányban vezetve tovább gondolatát –, amely a végsőkig vitt szkepszisé”. (Nyugat, 1938) Maga Illyés így vall egy fél évtizeddel később, egyik prózai önvizsgálatában: „Katolikus vagyok. Ha a hit gyakorlásának vigasza nem adatott is meg, régi szemlélete alapján... tudom, mi a vallás ereje.” (*Franciáországi változatok*) – Az idők változásával azután – átjutván negyvennégy-negyvenöt határmezsgyéjén – magatartásának is változnak az alapjai. Egy mélypontján túljutott nép földről tápázkodását szemlélve Illyés költészetének ismét egyértelműen az e világi arculata erősödik meg. A *Materialista kinyilatkoztatás* megfogalmazása szerint például az „agg Föld által nyújtott” édes természet ismerhető föl a lét üzenete. Munkától keményre merevült, egyszersmind világot formálni tudó emberkezek magasodnak föl ekkor a szemében, „a Mindenség” „kapubálvány”-aiként „a Végtelen határán” állva. Mintha most már minden az ő erejükön fordulna meg, s a létezés megannyi tragikus mozzanata között is egyedül ők adhatnának igazi vigaszt. (*Két kéz, A munka és a halál közt, Vigasz* stb.) Még az ötvenes évek derekán, a közelítő halál szorongatásában is konokul, eltökélten tagolja racionális ítéletalkotásának mondatait:

*Mivel nincs túlvilág, sem Kárhozat, sem üdv, s már
nem is lehet a régi módon . . .*

*mivel nincs túlvilág, se jó, se rossz remény-lét,
sem Ítélet s nem is kell*

– hogy végül aztán a mindedig ki nem mondottak kimondásáig is eljusson:

mivel nincs túlvilág, sem isten.

Egy percre föl nem adva jogunkat az örömré,

már nem kell mást tenni – hirdeti még ekkor is –, csak tevőlegesen akarni, „hogy szépség és igazság és jóság és szabadság mosdasson, derítsen: segítsen befejeznünk Ádám földszelidítő harcát”.

Hiszen – úgy látja Illyés – a jövő „kézbe vehető”, formálható.

Nem ez azonban az utolsó szó, amelyet megfogalmaz. Évtizedek múltával, illúziókat foszlató évek elteltével, tragikusabb világlátásának kialakítását követően – mely mítoszi, úgyszólván időtlen távlatokban szemléli és ítéli a dolgokat (*Az ígéret megszegése, Bemutató, Lemez-zene közben, A fecske és a falevél*), mikor személyes vonatkozásban pedig már nem a távolból közelítő, hanem az ajtónál álló halált kell tudomásul vennie – a mondottaktól gyökeresen eltérő szavakat is megfogalmaz a *Mors bona, nihil aliud* korábbi írója. (Anélkül hogy „a jó halál” előkészítéséről lemondana.) Személyesebbeket, halkabbakat – de azért nem erőtlenebbeket.

*Megláthattál volna azért is engem,
mert, Mindenható, ha vagy s látsz valóban
(mint rég ama Szem a szentkép-keretben)
mert nem zavartalak, mert nem kopogtam,*

*mert nem riszáltam feléd sem sebem, sem
érdemem, hogy nézd: így jártam nyomodban!
Illemre nevelt anyám: nem esengtem
s rátartiságra apám: nem tolongtam –*

*– igazmondásra épp a – Hit
– a hited? – nevelt, hogy így, magamba kivettem,
é földön itt, veled vagy ellenedben,*

*magamféle is kezdhet valamit –
Nem voltam könnyű fiad. Így
végy számba, ha ürül hely a Seregben.*

(Megláthattál volna)

Mondjuk ki, hogy megtérő ember tesz vallomást ebben a szonettben? Attól függően tehetjük ezt meg, hogy mit értünk megtérésen. Olyasvalaki vár itt valamilyen felsőbb létezőtől észrevételt, akinek be kell ismernie magára maradását; ez kétségtelen. De nem lehajtott fővel áll, nem bocsánatot remél. (Igaz, sokkal csöndesebben szól, mint egykor a „csupa-dac sárréti prédikátor” tette volna, „a mindig úrhitű tolnai pásztor”-éval sem rokonabb azonban a tartása.) Az itt

hitet tevő számára – ha személyes arcú istenhez intézi is a szavait – nem a szorosabb értelemben vett istenhit a legfőbb kérdés. Hiszen csak *lehet*, hogy „tőle” ered az a Hit, amelyet igenelni tud, – ahogy mondja –, az is lehet viszont, hogy épp „öellenében” formálódott. Ennek a késői versnek az írója már maga mögött tudhatja a *Szadisták és genocidák* kihívóbb kiáltásait is: „Megvetettelek, Szörnyeteg, / Vallottam; nem te vagy az Úr!”, lázongó zárósort is: „Tántorgok már... és leomlok és hiszek – hiszek: / – „istentelen!” Szomorú vendégnek az alakjában is megmintázta már ekkor istenét, amint kunyhójában télen megálló vén koldushoz hasonlóan nem kér már többet, csak bebocsáttatást, befogadást. Igaz, Illyés a *Megláthatatlán volna* soraiban is annak a nevében szól, aki kettejük közül erőtlenebb – közben azonban semmiben sem mond le a *társ* megőrzött öntudatáról.

Nem kétséges, hogy ez a késői hit sokat fölvesz, föléleszt a keresztény vallás színeiből is. Az utolsó Illyés-kötetekben több ízben megjelenik az istenember arca: megindító vagy akár megalázó, végletes kiszolgáltatottságában is (*Kontárok kezében, A mester gondjai*), ég és föld közti vergődésében is (*Isten-ember*). Egyik nyilatkozatában pedig „a szeretet himnusza”-ról beszél (a Vigília beszélgetése Illyés Gyulával), emellett az Ótestamentum mítoszi törvénytáblái is többször megjelennek költeményeiben. (Örömtiltásukkal inkább negatív, tartást adásukkal viszont egyértelműen pozitív értékeket képviselve: „A kőtáblák még önmaguknak / beszéltek, nem nekünk” – fogalmaz nosztalgiával az *Iffjú párban*, „hátrálva bár a félelmetes csúcsig, hol / a táblák egykor átadattak” – fogalmaz programot a *Jóembereink halálakor*.) Mindez tehát – beleértve ebbe a *Megláthatatlán volna* és a *Szomorú vendég*, a *Szadisták és genocidák* sorait is – semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül; még arra is rábíthat, hogy részben vitába szálljunk leírójuknak egyik mondatával. (Melyet egy riportterrel beszélgetve fogalmazott meg: „Magam képtelen vagyok személyes istent fölfogni.” – Válasz Sz. M. körkérdésére.) Mégsem erre a biblikusságra kell elsősorban odafigyelnünk. Fontosabb ennél az, amit a hatvanas években írt *Hiány a kéziratban* mond ki számunkra. Jól ismert bibliai történetet dolgoz föl ez a költői mű is: a háromkirályok karácsonyi látogatásának színes legendáját. De – úgyszólván a keresztre feszítést a hóhér szemszögéből láttató *A mester gondjaihoz* hasonló profanizálással vagy legalábbis a *Kontárok között*hez hasonlóan (mely „az ács fiá”-nak szemével látja ugyanennek a történetnek egy másik mozzanatát) – ezúttal is a megszokottól eltérő, bizonyos vonatkozásokban racionalizált változatban írja újra a Szentírás által följegyzett történetet. A szeplőtlen fogantatás misztériuma helyett megesett lány hozta itt világra gyermekét, tisztos férj helyett útján melléje sodródott vénember áll csak az oldalán. A csillag is eltűnik az égboltról, különös módon a mesés ajándékoknak is nyomuk vész. Mesétlenül, józanul: csak a hideg marad meg valóságként, és a kivetettség, a becsapottság.

Meg egy gyerek, akit meg kell menteni a jövő számára. Egy feladat, melyet végre kell hajtani: tüzet gyújtva, vizet merítve, egymás esetségét támogatva. Ennyi a semmibe tűnt diszletek között is fölismerhető. Az utolsó sorok majd azt a jelenetet teszik maradandóvá, melyben a férfi végül teljesen vállalja helyét a rászoruló oldalán: „és tette dolgát zökkenéstelen, / és folyt azontúl minden aprólékosan, / ahogy a dolgok kezdetén megíratott”.

Ki „írta meg” ezeket a törvényeket? Milyen úton-módon maradt meg valamilyen „remegő kis iránytű” – „Még abból a korból, midőn / sziget úszott, heglánc merült föl / mind lassulóbban, / példázva, mégis van irány: / akar valami többet is a rend, / mint önmagát”? (*Tércmteni*) Nem közömbös kérdés ez sem Illyés számára. „Kormányzó Elv”-nek, „Világszellem”-nek tekinti-e inkább, vagy „a kinyilatkoztatás Istené”-nek, „az Ember égi Fiá”-nak? Vagy az „én-legyöző-

fömláldozó, léten túli szolgálás"-nak, végső soron materiális eredetű, a gének mélyébe ivódott hajtóerőiben ismer rá ennek mibenlétére? (*A hit dolgairól*) Mégsem ez a legfontosabb, az ő számára sem. Nem az, hogy honnan, kitől, milyen nyelven hall valamilyen szót, hogy változó helyzeteiben milyen metaforával érzi leginkább megközelíthetőnek a hang forrását. Annak van létet meghatározó fontossága, hogy újból és újból hallani tudja a hangot, és tovább tud belőle adni valamennyit. Ahogy máskor – létjogukat meghazudtoló szavak zürzavarában – az egykori várvédő emléket idézve is ezt teszi:

*csak nem megadni magunkat egy másodpercre sem,
egy tized-másodpercre sem,
nem egy barázdát sem, egy talpalatnyi
hátrálást sem, függetlenül, hogy
jő-e vagy nem a császár fölmentő hada,
van-e had egyáltalán, van-e császár,
legyen a magadé halálad,
ez legalább, ... a fenti árulások-közepette.*

(Hódolat a szigeti Zrinyinek.)

Látni való: az utolsó két évtized Illyése illúziótlanul tudott szembenézni a semmivel. Kincsek semmibe tűnésén túl hitek elorzásával is. Egy nagyobb, valamilyen értelemben véve *felsőbb* rendnek a tényezőit azonban ekkor sem szűnt meg kutatni. Megannyi bizonytalanság közepette is érezve: ha nem jön a hívott segítség, ha talán még csak az síncs, aki vagy ami küldenit tudná azt, *van* valaki vagy valami – kívülről vagy inkább belülről szóló? –, ami erkölcsi parancsot adhat.

Kereste ennek mibenlétére a választ a fiatal Illyés Gyula is, akár az idős férfi, teljes értékű nyugvópontot nem lelve: fontos tényezője ez életművének. Még fontosabb azonban, hogy emberi és művészi tartását így is ezekhez az erkölcsi parancsokhoz tudta igazítani.

Egyike ez azoknak az illyési üzeneteknek, amelyek napjainkhoz is szólnak, úgy gondolom, napjaink irodalmától is választ várhatnak.

